

سرسخن

دکتر محمد حسین دیانی¹

در چند سال گذشته تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی در ایران بیش از هر مورد دیگری، بر مطالعه رفتارها و نیازهای اطلاعاتی اعضای هیئت علمی تأکید داشته است. این نوع مطالعات را که اکثراً توسط دانشجویان کارشناسی ارشد در گروه‌های آموزشی کتابداری دارای دوره کارشناسی ارشد انجام شده‌اند می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: گروهی به دلیل اتکا به شمارش آثار به‌جای مانده از رفتارهای گذشته، از عینیت برخوردارند و گروهی که با عنوان کلی «بررسی نیازهای اطلاعاتی» شکل گرفته، به دلیل اتکا بر کسب اطلاعات با پرسشنامه، بیشتر بر ذهنیت متکی هستند.

مطالعات گروه اول پس از انتشار نخستین مقاله فارسی درباره کتابسنجی، ابتدا بیش از دانشکده‌های کتابداری دیگر، در «دانشکده مدیریت کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی» مورد توجه قرار گرفتند و گروه‌های آموزشی دیگر نیز به مرور به اینگونه تحقیقات روی آورده‌اند. یافته‌های این گونه تحقیقات، کم و بیش مشابه یافته‌های تحقیقاتی است که در این حوزه در غرب به آن دست یافته‌اند و جمع‌بندی آن‌ها آن‌گونه که در مقاله "کتابسنجی" تشریح شده، به شرح زیر است:

قواعد حاکم بر بهره‌مندی از اطلاعات علمی و بهره‌دهی به آن‌ها

- 1- درصد بالایی از مقالات هم‌موضوع، در تعداد کمی از مجلات منتشر می‌شود؛
- 2- دانشمندان و محققان از مقالات مجلات گروه هسته اصلی، بیش از مقالات دیگر مجلات استفاده می‌کنند؛
- 3- نخبگان، بیشتر از حاصل تحقیقات نخبگان دیگر بهره‌مندی می‌برند؛
- 4- تعداد بسیاری از افراد، تعداد کمی نوشته تولید می‌کنند، در حالی که تعداد اندکی از افراد تعداد زیادی نوشته تولید می‌کنند.

تأثیر زمان در بهره‌وری از اطلاعات علمی و بهره‌دهی به آن‌ها

- 5- با گذشت زمان، از سودمندی اطلاعات موجود در مقالات و کتاب‌ها کاسته می‌شود؛

---

¹ دکتر محمد حسین دیانی؛ استاد گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه فردوسی مشهد و سردبیر فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی

- 6- تحقیقات جدید بر اساس تحقیقات اخیر - حتی تحقیقات منتشر نشده - پی‌ریزی می‌شوند؛
- 7- دانشگاه نامرئی (تماس‌های شخصی، دریافت گزارش قبل از انتشار، شرکت در کنفرانس‌ها) مجموعه روش‌هایی است که محققان را از تحقیقات در جریان، یا تحقیقاتی که گزارش رسمی آن‌ها منتشر نشده است، آگاه می‌سازد .

ابزارهای متفاوت اشاعه و کسب اطلاعات علمی

- 8- حدود 80% از منابعی که در نوشته‌های علمی به آن‌ها استناد می‌شود مقالات مجلات هستند؛
- 9- در رشته‌های علوم انسانی، کتاب‌ها بیش از دیگر منابع مورد استناد قرار می‌گیرند؛
- 10- در حالی که محققان علوم، تهیه گزارش فنی را ترجیح می‌دهند، دانشمندان علوم اجتماعی حاصل تحقیقات خود را بیشتر به صورت کتاب عرضه می‌دارند .

ارتباط متقابل علوم

- 11- پیشرفت هر رشته علمی، نه تنها تحت تأثیر دانشمندان همان رشته است، بلکه تحت تأثیر دانشمندان رشته‌هایی است که با آن رشته رابطه نزدیک دارند؛
- 12- شش رشته علمی به مقدار زیادی با یکدیگر در ارتباط متقابل هستند، به نحوی که برای تحقیق در هر یک از آن‌ها لازم است که از بقیه نیز آگاهی کافی وجود داشته باشد. این رشته‌ها عبارت‌اند از تاریخ، روانشناسی، اقتصاد، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، و آموزش و پرورش .

مطالعات گروه دوم، که با عنوان بررسی نیازهای اطلاعاتی اعضای هیئت علمی مورد توجه قرار گرفتند، از زمان راه‌اندازی خدمات الکترونیکی یا از زمانی که دسترسی به اینترنت در دانشگاه‌های ایران میسر شد رواج یافته است. این گونه تحقیقات ابتدا با شدت زیاد در دانشگاه‌ها و بتدریج در دیگر سازمان‌های دولتی یا مراکز تحقیقاتی انجام شده یا در حال انجام است. این گونه تحقیقات معمولاً پرسش‌های واحدی دارند، از روش گردآوری واحدی استفاده می‌کنند و کم و بیش، جز موارد استثنایی که اکثراً متأثر از شرایط محیطی یا تفاوت امکانات در محیط‌های متفاوت است، به نتایج واحدی انجامیده‌اند. گرچه تعداد قابل توجهی از این گونه تحقیقات به طور رسمی گزارش نشده و به صورت پایان‌نامه باقی مانده‌اند، اما بررسی فهرست مندرجات فصلنامه‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی فارسی، بیانگر رسیدن به درجه اشباع در این حوزه است .

همان‌طور که آمد این گونه تحقیقات، سؤالات و روش‌های گردآوری مشابه دارند، اما جوامع مورد مطالعه آن‌ها متفاوت‌اند و ذهنیت، بیش از عینیت در آن‌ها دخالت دارد. در عین حال هر گاه جامعه آن‌ها به لحاظ تحصیلات همسطح بوده، تحلیل پاسخ‌های دریافت‌شده به نتایج مشابهی انجامیده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از :

- 1- انگیزه اعضای هیئت علمی از جستجوی اطلاعات، کسب اطلاعات تخصصی برای تدریس، و بیشتر برای پژوهش است .
- 2- اعضای هیئت علمی از دو روش رسمی و غیررسمی برای کسب اطلاعات استفاده می‌کنند. مهم‌ترین منبع رسمی برای رشته‌های علوم، مقالات مجلات خارجی و برای رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی، کتاب است. ارتباط با متخصصان داخل و خارج از کشور و حضور در گردهمایی‌ها، دو منبع اصلی کسب اطلاعات غیررسمی است .

3- اعضای هیئت علمی بیشتر از مجلات الکترونیکی و پایگاه‌های اطلاعاتی متن کامل در اینترنت استفاده می‌کنند .

4- استفاده از منابع الکترونیکی حدود بیست درصد، و استفاده از منابع چاپی حدود هفتاد درصد است .

5- موانع زبانی، عدم کفایت امکانات الکترونیکی، و بی‌تجربگی در استفاده از منابع الکترونیکی مهم‌ترین عوامل استفاده اندک از منابع الکترونیکی هستند .

6- بیشترین استفاده از اینترنت، مربوط به استفاده از پست الکترونیکی است .

7- سابقه کاری و درجه تحصیلی، در نوع منابع اطلاعاتی و ابزارهای جستجوی مورد استفاده مؤثرند .

با توجه به این که بیشتر این گونه مطالعات را دانشجویان کارشناسی ارشد برای پایان‌نامه خود انجام می‌دهند، با گذشت زمان این گونه تحقیقات از محیط‌های آموزشی به دیگر محیط‌ها کشانده شده است تا با جامعه‌های متفاوت، رنگ تکراری بودن از چهره این گونه مطالعات زدوده شود. بررسی رفتارهای اطلاع‌یابی و نیازهای اطلاعاتی کارکنان کارخانه‌های صنایع غذایی مشهد، سازمان پژوهش‌های علمی و صنعتی، کارشناسان امور بهزیستی، متخصصان علوم دارویی، پرستاران، کارشناسان مراکز تحقیقاتی جهاد سازندگی، متخصصان قلب و عروق و ریه شهر تبریز، و ... نمونه‌هایی از این گونه تحقیقات هستند .

مواردی که در بالا به اختصار مورد توجه قرار گرفت این نکته را آشکار می‌سازد که بخش قابل توجهی از تحقیقات در گروه‌های آموزشی کتابداری و اطلاع‌رسانی، عاری از نوآوری و پرداختن به موضوعات نوامیه شده است. گرچه مراجعه به شبکه‌های اطلاعاتی برای کسب اطلاعات، دنیای کاملاً متفاوتی را در برابر استفاده‌کنندگان منابع علمی که مخاطبان اصلی کتابخانه‌ها هستند، قرار داده و مطالعه رفتارهای اطلاع‌یابی و بررسی نیازهای این مخاطبان وظیفه‌ای توجیه‌پذیر برای کتابداران است، اما مخاطبان ما هنوز در مرحله نوزادی استفاده از این گونه منابع هستند و به همین دلیل، یافته‌هایی که از این گونه تحقیقات حاصل می‌شوند فاقد دوام لازم برای برنامه‌ریزی‌های آینده هستند. زیرا با گذشت زمان، بویژه با آشنایی و دسترسی بیشتر و با آموزش‌ها و کارگاه‌های مربوط به استفاده از شبکه‌ها و کلاس‌های تقویت سواد اطلاعاتی، یافته‌های تحقیقات اعتبار خود را از دست می‌دهند .

در این میان نادیده‌نگاشتن توانایی‌های زبانی و تأکید کتابداران بر استفاده از منابع غیرفارسی، موردی است که توان بالفعل استفاده از منابع الکترونیکی را به حد مطلوب نرسانده است. در این میان نابسامانی، بی‌محتوایی و دشواری دسترسی به منابع الکترونیکی فارسی مباحثی هستند که در گروه‌های آموزشی، کمتر به آن‌ها توجه شده و دانشجویان به کار و پژوهش در این حوزه‌ها هدایت نشده‌اند. در سال‌های قبل از انقلاب اسلامی گروه کتابداری دانشگاه تهران با این آگاهی که اطلاعات کتابشناختی منابع مکتوب فارسی به درستی شناسانده و نظم‌دهی نشده است، بر تولید کتابشناسی‌های موضوعی به عنوان پایان‌نامه دانشجویی تأکید داشت. به نظر می‌رسد که اکنون همان وضعیت در مورد منابع الکترونیکی در حال احساس است و پایان‌نامه‌های دانشجویان را می‌توان به این سمت و سو، البته در قالب‌های خاص خود، هدایت کرد .

همه می‌دانیم که مجموعه‌هایی باارزش از منابع اطلاعاتی در شکل‌های متفاوت، در مخازن کتابخانه‌های دانشگاهی و غیردانشگاهی ذخیره شده‌اند و الکترونیکی کردن آن‌ها، درهای بسته مخازن را به روی محققان می‌گشاید .

این گونه تحقیقات، غنای علمی پایگاه‌های اطلاعاتی دانشگاه‌ها و دیگر مؤسسات را بالا می‌برد و پرمحتوایی را جایگزین بی‌محتوایی کنونی می‌کند. برقراری پیوند بین منابع اطلاعاتی که به این گونه شناسانده و سامان‌دهی

می‌شوند، این امکان را فراهم می‌آورد که دشواری دسترسی به منابع چاپی باکیفیت از طریق امکانات شبکه‌ای تسهیل گردد و از این طریق بر ارزش افزوده این گونه منابع افزوده شود .
ممکن است تصور شود که این گونه فعالیت‌ها در قالب پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد، بیشتر به عمل متکی است تا به نظر. هدایت دانشجو به ترکیبی از این دو، هنری است که یک استاد راهنما را از استاد راهنمای دیگر متمایز می‌سازد.